

جبر و اختیار از دیدگاه شیعه ی امامیه

ندا علی
نجیمی^۱

چکیده

مسئله جبر و اختیار یکی از بنیادین‌ترین و پیچیده‌ترین مباحث فلسفی و کلامی در تاریخ اندیشه اسلامی و بشری است که طی قرون متمادی ذهن متفکران را به خود مشغول کرده است. در نظام فکری شیعه امامیه، این مسئله به شکلی منحصر به فرد طرح شده است و نظریه «امر بین الامرین» به عنوان رویکردی میانجی، کوششی برای رفع تعارض ظاهری میان اراده آزاد انسان و مشیت مطلق الهی به شمار آمده است. این پژوهش، از لحاظ نوع، بنیادین و از نظر ماهیت، توصیفی-تحلیلی و از حیث روش‌شناسی، کتابخانه‌ای است. هدف تحقیق، تحلیل دقیق و نقادانه نظریه «امر بین الامرین» با بهره‌گیری از منابع قرآنی، روایات اهل بیت (ع) و متون کلامی و فلسفی شیعی است. در این مسیر، ابتدا اهمیت مسئله جبر و اختیار در تاریخ اندیشه اسلامی و جایگاه آن در اصول کلامی تشیع تبیین شده است؛ سپس منابع نقلی مرتبط مورد بررسی دقیق قرار گرفته و نهایتاً نظریه «امر بین الامرین» از منظر عقلی و فلسفی تبیین و نقد گردیده است. یافته‌ها نشان داده که این نظریه توانسته میان قدرت مطلق الهی و اختیار واقعی انسان جمع کند و افق‌های جدیدی برای فهم عدالت الهی و مسئولیت‌پذیری در اندیشه اسلامی بگشاید. این نتایج توانسته است به غنای مباحث کلامی و فلسفی در حوزه آزادی انسان و عدالت الهی در اندیشه شیعه یاری رساند.

کلیدواژه‌ها: جبر و اختیار، نظریه امر بین الامرین، اراده آزاد، شیعه امامیه.

مقدمه

مسئله «جبر و اختیار» از بنیادی‌ترین و پیچیده‌ترین مباحث کلام اسلامی است که رابطه میان اراده آزاد انسان و قدرت مطلق الهی را مورد پرسش قرار می‌دهد. در مکتب شیعه امامیه، این موضوع جایگاه ویژه‌ای دارد؛ چرا که فهم درست آن نه تنها به تبیین عدل الهی و مسئولیت انسانی کمک می‌کند، بلکه درک صحیح رابطه انسان با خداوند و نظام معاد را نیز ممکن می‌سازد. پرسش اصلی این است که چگونه انسان می‌تواند آزادانه انتخاب کند و در عین حال اراده و علم خداوند بر همه امور سیطره دارد؟ دیدگاه‌های مختلف از جبر مطلق تا تفویض کامل، بیانگر اهمیت و دشواری این مسئله است. نظریه «امر بین الأمرین» که از شاخصه‌های برجسته کلام شیعه امامیه به شمار می‌آید، درصدد ارائه راه‌حلی میان این دو قطب است و مطالعه دقیق آن همچنان نیازمند پژوهش‌های عمیق‌تر است.

ضرورت انجام این پژوهش از آن جهت است که شناخت درست نسبت میان اختیار و جبر، اساس مسئولیت فردی و عدالت اجتماعی و بازسازی نگرش‌های دینی در عصر معاصر است. در جهانی که بحران‌های اخلاقی و اجتماعی گسترده شده، درک عمیق این موضوع می‌تواند نقش مهمی در اصلاح نگرش‌ها و رفتارهای انسانی داشته باشد. همچنین پراکندگی و گوناگونی برداشتها در متون مختلف، نیازمند تحلیل منسجم، مستند و علمی است تا بتوان تصویری روشن و دقیق از این مسئله ارائه داد.

متکلمان شیعه از گذشته تا کنون مانند شیخ صدوق، شیخ طوسی، علامه حلی و علامه طباطبایی به این موضوع پرداخته‌اند، اما اغلب این مباحث به صورت پراکنده و در چارچوب گسترده‌تر کلامی مطرح شده است. پژوهش‌های معاصر نیز هرچند گامی مؤثر برداشته‌اند، اما تحلیل جامع و یکپارچه‌ای که ابعاد نظریه «امر بین الأمرین» را به‌روزرسانی و مستند به منابع اصلی بررسی کند، کم‌تر دیده می‌شود. * در مقالات معاصر مانند مقاله جبر و اختیار از دیدگاه کلام عرفان یا مقاله تبیین

رابطه توحید افعالی و اختیار انسان به بیان موضوع جبر و اختیار در حیطه های دیگر پرداخته ولی این پژوهش با هدف پر کردن این خلأ، تصویری علمی، تحلیلی و دقیق از جایگاه مسئله جبر و اختیار در کلام شیعه امامیه ارائه می‌دهد.

مفاهیم

برای فهم درست مسئله جبر و اختیار در دیدگاه شیعه امامیه، ابتدا لازم است مفاهیم کلیدی و بنیادی این پژوهش به روشنی تعریف و تبیین شوند. این بخش به بررسی تعریف لغوی و اصطلاحی دو مفهوم «جبر» و «اختیار» و نیز معنای «شیعه امامیه» اختصاص دارد.

جبر

لغت جبر از اضداد، یعنی دارای معانی مقابل، است و به معانی مختلف به کار می‌رود: به ستم به کاری واداشتن، شکسته بستن، التیام یافتن استخوان شکسته، علو و بلندی.^۱

جبر در اصطلاح آن است که رفتار و کارهای انسان بر اساس اختیار

نیست و هر چه از او سر می‌زند بدون قدرت و اراده است، به گونه ای که نمی‌تواند به ترک آن اقدام کند.^۲

اختیار

اختیار، مشتق است از اختیار به معنای برگزیدن، به خواست خود، دل به چیزی نهادن و برتری دادن چیزی به امور دیگر است.^۳

۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، ، چاپ اول، دارالقلم - دارالشامیه، بیروت، ۱۴۱۲ ق. ص ۱۸۳ ؛ ،

صفی پور، عبدالرحیم،، منتهی العرب فی لغه العرب، کتابخانه سنایی، تهران، بی تا.، ج ۱، ص ۱۵۴؛ ابن قیم، جوزیه، شمس الدین، شفاء العلیل فی مسائل القضاء و القدر و الحکمة و التعلیل، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۷ ق. ص ۲۰۷.

۲. شرح المصطلحات الکلامیه، قسم الکلام فی مجمع البحوث الاسلامیه، مجمع البحوث الاسلامیه، مشهد، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، صص ۹۳-۹۴.

۳. صفی پوری، منتهی الأرب، ذیل «خیر».

در اصطلاح اختیار در برابر جبر قرار دارد. از این نظر، اختیار به معنی انتخاب یک چیز از میان دو یا چند چیز با اراده آزاد انسانی است، بدان شرط که انتخاب به اجبار و اکراه صورت نگیرد.^۱ به عبارت دیگر، فاعل ذی شعوری کاری را بر اساس خواست خودش و بدون اینکه مقهور فاعل دیگری واقع شود انجام بدهد. انگیزه های مختلفی در تمایل به اختیار گرایی نیز وجود دارد که می توان به هدف داشتن ارسال رسل برای هدایت انسانها، عدالت الهی و ... اشاره کرد. علت مخالفت با اختیار در بین بعضی از متکلمین این است که میان اختیار انسان و انحصار خالقیت در خداوند تعارض می بینند. از این منظر، ایشان معتقدند نسبت دادن رفتارها و کنش ها به انسان با توحید در خالقیت منافات خواهد داشت.

شیعه امامیه

شیعه در لغت به معنای پیرو می باشد، به کسانی گفته می شود که جانشینی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را حق اختصاصی اهل بیت آن حضرت می دانند و در معارف اسلام پیرو مکتب ایشان می باشند.^۲ شیعیان برای اثبات حقانیت خود، دلایل متعددی از آیات کریمه قرآن و روایات معتبر پیامبر اسلام بیان کرده اند.

همچنین به معنای اتباع، انصار و پیروان آمده است؛ بدین معنا که اگر کسی از شخصی پیروی کند و دوستی و محبت او را در دل داشته باشد و از او حمایت نماید، به او «شیعه» گفته می شود. لفظ «شیعه» به

این معنا بر مفرد، جمع، مرد و زن - بالسَّوِیَه - اطلاق می‌شود.^۳

شیعه در اصطلاح کلامی به گروهی از مسلمانان اطلاق می‌شود که ولایت و محبت علی بن ابی طالب علیه السلام و سایر امامان معصوم علیه السلام از فرزندان او را در دل دارند و از ایشان پیروی می‌کنند.

۱. قطب الدین نیشابوری، محمد، الحدود، مؤسسه الامام صادق(علیه السلام)، قم، ۱۴۱۴ ق.، ج ۱، ص ۹۷

۲. شیعه در اسلام، علامه طباطبائی، بوستان کتاب، قم ۱۳۸۷، چاپ دوم، ص ۲۸

۳. ابن منظور، پیشین، ج ۷، ماده «شیع»، ص ۲۵۸.

به عقیده شیعیان، منصب امامت و خلافت رسول خدا صلی الله علیه و آله همانند نبوت، یک منصب الهی است و از این رو امام باید با نصّ خاصی از جانب خدا یا رسول او تعیین شود و مردم نمی‌توانند از پیش خود، امام و جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله را مشخص سازند. شخص امام نیز باید از ویژگی‌هایی از قبیل عصمت برخوردار باشد، وگرنه هر کسی لیاقت و شایستگی احراز مقام امامت را ندارد.^۱

شیعه امامیه اعتقاد دارد که امامان معصوم از هر گونه خطا و گناه مصون هستند و دارای علم و هدایت الهی‌اند که به آنان عطا شده است.

اهمیت مسئله جبر و اختیار در تاریخ اندیشه اسلامی و بشری

مسئله جبر و اختیار از اساسی‌ترین مسائل در تاریخ اندیشه بشری به شمار می‌رود و همواره یکی از پرتکرارترین پرسش‌های عقلی در تمدن‌های مختلف به

ندارند؟ فرمود: چگونه این کار کند و خود می‌گوید: «پروردگار تو به بندگان ظلم نمی‌کند» فرمود: حدیث کرد پدرم از پدرش علیه السلام که فرمود: هر که معتقد باشد که خدا عباد را بر معاصی اجبار یا به آنچه طاقت ندارند، تکلیف می‌کند، گوشت قربانی‌اش را مخورید، شهادتش را قبول نکنید، به او اقتدا نکنید و از زکات به او ندهید.^۲

۲. اصول کافی / ترجمه مصطفوی ؛ ج ۱ ص ۲۲۴

۲. شیخ صدوق، التوحید. جلد ۱، قم: جماعة المدرّسين، ۱۴۱۰ق، باب ۵۹ نفی الجبر والتفویض، ص ۳۶۲

۳. عیون الأخبار / ترجمه روغنی قزوینی ، ج ۱ ، ص ۱۸۸.

امام علی علیه السلام در خطبه ای می‌فرماید: «لَعَلَّكَ ظَنَنْتَ قَضَاءَ لَازِمًا وَ قَدْرًا حَاتِمًا لَوْ كَانَ ذَلِكَ كَذَلِكَ لَبَطَلَ الثَّوَابُ وَ الْعِقَابُ وَ سَقَطَ الْوَعْدُ وَ الْوَعْدُ إِنَّ اللَّهَ سُبحَانَهُ أَمَرَ عِبَادَهُ تَخْيِيرًا وَ نَهَاهُمْ تَحْذِيرًا وَ كَلَّفَ يَسِيرًا وَ لَمْ يُكَلِّفْ عَسِيرًا وَ أَعْطَى عَلَى الْقَلِيلِ كَثِيرًا وَ لَمْ يُعْصَ مَغْلُوبًا وَ لَمْ يُطْعَ مُكْرَهًا وَ لَمْ يُرْسَلِ الْأَنْبِيَاءُ لَعِبًا وَ لَمْ يُنْزَلِ الْكُتُبُ لِلْعِبَادِ عِبَاءً وَ لَا خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ»^۱. مراد آن است که عقل و اراده‌ی انسان، مقدمه رشد و مسئولیت است، و تکلیف و فضیلت بدون اختیار، معنا نمی‌یابد.

این روایات نظریه‌ی «امر بین الامرین» را به عنوان تفسیر اعتدالی فاعلیت انسان در برابر اراده‌ی خداوند اثبات می‌کنند.

تعارض ظاهری آیات و روایات

در برخی متون دینی، آیاتی با ظاهر متناقض دیده می‌شود:

آیه‌ی تأییدکننده‌ی جبر: (قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا)^۲

آیه‌ی تأییدکننده‌ی اختیار: (مَنْ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ)^۳

روایات نیز گاه به ظاهر گرایش به یکی از دو طرف دارند.

امامان معصوم (ع) با تکیه بر عصمت و علم الهی، تعارضهای ظاهری را حل می‌کنند آنان با استناد به وحی و آگاهی کامل از مقاصد الهی، نظریه‌ی «امر بین الامرین» را به عنوان راه حل نهایی معرفی می‌کنند؛ نظریه‌ای که هم اختیار انسان را حفظ می‌کند و هم حاکمیت خداوند را مخدوش نمی‌سازد.

۱. نهج البلاغه، حکمت ۷۸

۲. یوسف : ۵۰ .

۳. اسرا : ۱۵

نتیجه‌گیری

در تحقیق حاضر با عنوان «بررسی مسئله جبر و اختیار از دیدگاه شیعه امامیه با تکیه بر آیات و روایات»، به یکی از بنیادی‌ترین و چالش‌برانگیزترین مسائل کلامی و فلسفی در اندیشه اسلامی پرداخته ایم . مسئله‌ای که آثار آن تنها به عرصه نظری محدود نمی‌شود، بلکه در زندگی فردی و اجتماعی انسان نقش محوری دارد. در جامعه امروز که گاه با گرایش‌های جبرگرایانه منفعلانه یا تفویض‌گرایی افراطی روبه‌روست، بررسی این موضوع از منظر مکتب شیعه امامیه می‌تواند راهکاری برای درک درست از رابطه اراده انسان با مشیت الهی و همچنین مسئولیت‌پذیری او در قبال اعمالش ارائه می‌دهد.

اهمیت تحقیق مسئله جبر و اختیار یکی از بنیادی‌ترین مباحث فلسفی، کلامی و اخلاقی در تاریخ اندیشه اسلامی است که آثار مستقیم آن در حوزه‌های تربیتی، اجتماعی، سیاسی و مسئولیت‌پذیری فردی مشهود است. در جامعه معاصر که با چالش‌هایی چون جبرگرایی منفعلانه یا فردگرایی افراطی مواجه است، پرداختن به دیدگاه شیعه امامیه در این موضوع می‌تواند راه‌حلی متعادل و عقلانی برای درک رابطه اراده انسان با مشیت الهی ارائه می‌دهد. روشن‌سازی این مسئله برای عموم

جامعه، موجب تقویت حس مسئولیت‌پذیری، باور به عدالت الهی و ارتقای رفتار اخلاقی خواهد شد.

فرضیه اصلی این پژوهش بر این مبنا استوار است که دیدگاه شیعه امامیه با طرح نظریه «امر بین الامرین»، نه تنها بین دو قطب افراطی جبر و تفویض توازنی دقیق برقرار می‌کند، بلکه بر اساس منابع قرآنی و روایی، توانسته است تبیینی عقلانی، عادلانه و قابل دفاع از رابطه انسان با خداوند در عرصه افعال اختیاری ارائه می‌دهد. این فرضیه در چارچوب پرسش‌هایی چون: «آیا انسان در افعال خود مختار است یا مجبور؟» و «دیدگاه اهل‌بیت علیهم‌السلام در این‌باره چیست؟» بررسی شده است.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نظریه «امر بین الامرین» در اندیشه شیعه امامیه، با رد دیدگاه‌های جبر مطلق (مانند اشاعره) و اختیار مطلق (مانند معتزله)، مدلی منطقی و متوازن ارائه می‌دهد که هم حاکمیت و اراده مطلق الهی را حفظ می‌کند و هم مسئولیت و اختیار انسان را به رسمیت می‌شناسد. این دیدگاه، نه تنها با عقل و عدالت الهی سازگار است، بلکه پشتوانه قرآنی و حدیثی قوی دارد؛ به‌ویژه در بیانات امامان معصوم (ع) که تأکید بر نقش انسان در انتخاب و نتیجه افعال دارد. در نهایت، نظریه امامیه در مسئله جبر و اختیار می‌تواند مبنایی نظری برای بازخوانی مسئولیت فردی، اجتماعی و اخلاقی انسان در دنیای امروز باشد.

منابع و مأخذ

* **قرآن کریم**، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران: دارالقرآن، ۱۴۰۳ هـ.ق.

* **شریف رضی، نهج البلاغه**، ترجمه محمد دشتی، قم: موسسه امیرالمومنین، ۱۳۷۹ هـ.ش.

منابع فارسی

۱. برنجکار، رضا، **آشنایی با فرق و مذاهب اسلامی** ، بی جا ، بی نا ، بی تا .
۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد ، **مفردات الفاظ القرآن** ، چاپ اول، دارالقلم - دارالشامیه، بیروت، ۱۴۱۲ ق.ص ۱۸۳ ؛ صفی پور، عبدالرحیم، **منتهی العرب فی لغه العرب**، بی جا ، بی نا ، بی تا .
۳. سعیدی مهر، محمد، **آموزش کلام اسلامی** ، قم : کتاب طاها ، چاپ ۳۳ ، تابستان ۱۳۹۹ .
۴. مجمع البحوث الاسلامیه ، **شرح المصطلحات الکلامیه** ، قسم الکلام فی مجمع البحوث الاسلامیه ، مشهد، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، صص ۹۳-۹۴ .
۵. شهرستانی، ابوالفتوح محمد بن عبدالکریم، **الملل والنحل**، تحقیق محمد سعید الهندی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۱۵ هـ.ق.
۶. صابری، حسین، **تاریخ فرق اسلامی** ، انتشارات سمت ، چاپ هفتم، تهران، ۱۳۷۰ .
۷. صدوق، محمد بن علی، **التوحید**، قم: نشر جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ هـ.ق.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین، **تفسیر المیزان**، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ هـ.ق.
۹. **عیون الأخبار** ، ترجمه روغنی قزوینی ف بی جا ، بی نا ، بی تا .
۱۰. قطب الدین نیشابوری، محمد، **الحدود** ، مؤسسه الامام صادق(علیه السلام)، قم، ۱۴۱۴ ق ، ج ۱.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ هـ.ق.
- منابع عربی
۱۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ هـ.ق.

۱۳. تفتازانی، مسعودبن عمر، **شرح المقاصد**، چاپ عبدالرحمن عمیره، قاهره ۱۴۰۹/ ۱۹۸۹ م.

مقاله ها :

۱۴. ابراهیمی، زهرا «مقایسه جبر و اختیار از دیدگاه کلام و عرفان»، نشریه نامه الهیات، زمستان ۱۳۹۷، شماره ۴۴، ص ۱۸_۱
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1571054>

۱۵. عزیزی، مرتضی؛ موسوی، سید عباس «نشریه مقایسه ر ابطه توحید افعالی و اختیار انسان و نظام علیت از نگاه ملاصدرا و فاضل مقداد»، بهار ۱۴۰۳، شماره ۷۶، ص ۲۴_۷
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2197492>

۱۶. نصری، عبدالله «نشریه جبر و اختیار از دیدگاه علامه طباطبایی»، زمستان ۱۳۹۲، سال نهم، شماره ۴، ص ۸۲_۷۱، <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1026770>